

Geliş Tarihi : 09.12.2019
Kabul Tarihi: 23.06.2020

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XX/Özel Sayı (2020), ss. 147-160.

İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE TÜRKİYE'DE ASKERİ DARBELER VE TOPLUM

Hasan Taner KERİMOĞLU*

Öz

Türkiye’de askeri darbeler, imparatorluktan cumhuriyete miras kalan bir gelenektir. Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde gerçekleşen darbelere, genel olarak halk tepkisiz kalmıştır. Askeri darbelerin başarıya ulaşmasında, siyasetçilerin ve halkın ortak hareket edememesi en büyük etken olmuştur. Bu çalışmada Türkiye’deki askeri darbelere karşı halkın nasıl bir tepki gösterdiği ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Askeri darbeler, 27 Mayıs 1960, 15 Temmuz 2016.

FROM EMPIRE TO REPUBLIC MILITARY COUPS IN TURKEY AND TURKISH SOCIETY

Abstract

Military coups in Turkey are a tradition inherited from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey. People generally remained unresponsive to the coups in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey. The failure of the politicians and the public to act jointly was the most important factor in the success of the military coups. This study examines how the public reacts against military coups in Turkey.

Keywords: Military coups, 27 May 1960, 15 July 2016.

---

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
(taner.kerimoglu@deu.edu.tr), (Orcid: 0000-0001-8636-2253).

Giriş

15 Temmuz 2016 gecesi yaşanan askeri darbe girişimi, Osmanlı/Türkiye tarihinde örnekleri görülen askeri müdahale geleneğine belli bakımdan hem benzemekte hem de ayrılmaktadır. 15 Temmuz olayını diğer müdahalelerden ayıran en önemli farklılık, bu girişimin siyasetçilerin, kurumların ve halkın iş birliği yapmasıyla bastırılabilmiş olmasıdır. Türk halkının demokratik rejime sahip çıkma konusundaki kararlılığını kanıtlayan bu gelişme, askeri darbeler karşısında insanımızın bilinç düzeyinin yükseldiğini göstermesi açısından da büyük önem taşır. Çünkü, bilindiği gibi hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet Türkiye'sinde başarıya (!) ulaşarak meşru hükümeti deviren çok sayıda darbe gerçekleşmiştir. Fakat bu askeri müdahalelerin çok azına vatandaşlar karşı koyabilirken genellikle, sivil veya askerlerden oluşan belli bir grubun ulusun iradesinin önüne geçme girişimlerine seyirci kalmıştır. Ancak 15 Temmuz akşamı, vatandaşların ortaya koyduğu tavır, darbe girişiminin akim kalmasında büyük rol oynayarak Türk halkının Cumhuriyet'e ve demokratik rejime bağlılığını ortaya koymuştur.

Türk halkının, askeri darbeler ve demokratik rejime yönelik müdahalelere karşı koyması ve mücadele etmeyi öğrenmesi, uzun yılların sonucunda gerçekleşen bir birikimin eseridir. Bu gelişmeyi analiz edebilmek için imparatorluktan ulus-devlete miras kalan, siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel mirasın incelenmesi ve Türkiye'deki demokratik gelişimin tarihsel doğrultusunun saptanması gerekmektedir. Biz bu çalışmada ana hatlarıyla hem imparatorluk, hem de ulus-devlet döneminde Türkiye'deki vatandaşların siyasal sürece ne şekilde katıldıklarını ve egemenliğin kullanımındaki değişimin vatandaşları ülke yönetimi konusunda nasıl daha etkin bir konuma yönelttiğini incelemeyi amaçlıyoruz.

1. Osmanlı Devleti'ndeki Darbeci Gelenek ve Toplum

Osmanlı Devleti, büyük bir değişim geçirmeye başlayacağı 19. yüzyıla kadar, egemenliği elinde bulunduran ve "merkezi" temsil eden padişahın güç ve otoritesinin sarsılmasına veya toplumdan çıkabilecek herhangi bir "sınıf" tarafından kısıtlanmasına imkân tanımayan bir siyasal ve toplumsal düzen kurmuştu. İslam ve Türk devlet geleneklerini harmanlamayı başarmış olan Osmanlılar, kendilerinden önceki Türk devletlerinin, tahtta hak iddia eden rakip grupların mücadeleleri nedeniyle yıkıldıklarını da dikkate alarak, egemenliğin kullanımını tek bir kişiye vermişlerdi. Hatta bu kapsamda var olan düzenin devamlılığını sağlamak adına padişaha, rakip veya olası muhalefet odaklarını etkisiz hale getirmeyi meşrulaştıran geniş yetkiler tanımışlardı. Böyle bir uygulamadan beklenen, her türlü baskı ve kaygıdan azade olan sultanın, "daire-i adliye" olarak bilinen bir anlayış çerçevesinde ülkeyi yönetmesiydi. Bu anlayışa göre; Osmanlı sultanı adil bir yönetim sergilerse, insanlar can, mal ve

namuslarının güvence içinde olduğunu görür ve üretim yaparlardı. Köylülerin ürettiği ürünlerden alınacak vergiler aracılığıyla asker beslenebilir, böylece siyasal ve toplumsal düzen korunmuş olurdu¹.

Osmanlı klasik döneminde, ülkede yaşamakta olan insanları, yönetime veya karar alma süreçlerine dâhil etme gibi bir düşünce görülmemiştir. Osmanlı yönetim anlayışına göre ülkede yaşamakta olan insanlar, yönetenler anlamına gelen “askeri” sınıf ile yönetilenler anlamına gelen “reaya”dan oluşuyordu. Reaya; köylüler, göçebeler, esnaf ve ticaret erbabından ibaretti. Reayadan beklenen “tabi” oldukları padişahlarının otoritesini kabullenmeleri, kanun ve kurallara uyarak üretim yapmalarıydı.

Böyle bir düzende “siyaset”, sultan ve onun çevresindeki bir grubun tekelindeydi. Ülke yönetimiyle ilgili kararlar, Divan-ı Hümayun’da görüşüldükten sonra sultan tarafından alınır. Halkın devlet yöneticilerini denetleme veya kendi istek veya çıkarlarına uygun kararlar almalarını sağlamaya hak ve yetkisi bulunmuyordu. Fakat reaya, istek veya yakınmalarını yerel yöneticilere veya İstanbul’daki Divan-ı Hümayun’a iletebilir, sorunlarının çözümünü onlardan bekleyebilirdi. Eğer bu girişimlerinden de sonuç alamazsa, merkezi yönetime tepkisini göstermek için isyanlara katılabilirdi.

Siyasetin toplumsallaşmadığı ve bir grubun tekelinde bulunduğu Osmanlı klasik döneminde, merkezi yönetimin başında bulunan padişahın tahttan indirilmesi de yine bir hizbin girişimleri sonucunda mümkün olabilirdi. Osmanlı Türkçesi’nde “halletmek” olarak adlandırılan tahttan indirme süreci, sultanın “şeriata” uygun davranmadığını belirten bir fetvanın şeyhülislamdan alınmasıyla tamamlanırdı. Bugünkü terminolojiyle “darbe” olarak isimlendirebilecek olan bu eylemi, taşradaki halk ancak olay yaşandıktan sonra haber alır, başkent İstanbul halkı ise gelişmeleri daha erken öğrenebilirdi. Fakat hem taşradaki hem de İstanbul’daki halk kesimlerinin “devrik” sultanları yeniden tahta çıkarma girişimlerine şahit olunmamıştır².

Halk kesimlerinin siyasal sürecin dışında tutulduğu klasik dönemdeki Osmanlı yönetim anlayışı, Batı’da yaşanan siyasal, ekonomik ve kültürel gelişmelerin etkisi altında 19. yüzyıldan itibaren değişmeye başladı. Fransız Devrimi’nin eşitlik ve adaleti ön plana çıkaran ilkeleri, Osmanlı ülkesinde öncelikle gayr-i Müslim halk kesimleri üzerinde etkisini gösterirken ayrılıkçı siyasal hareketlerin de düşünsel temelini oluşturdu. Öte yandan, Sanayi Devrimi sonucunda Avrupa devletleri ile ticari ilişkilerin yoğunlaşması, iletişim ve ulaşım olanaklarının artması, Batılı siyasal ve kültürel değerlerin Osmanlı ülkesinde “alıcı” bulmasını kolaylaştırdı. Bu süreçte karşı karşıya kalınan siyasal ve ekonomik gelişmeler, Osmanlı Devleti’nin vatandaşlarıyla kurduğu ilişkinin

1 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, s. 71.

2 Osmanlı klasik dönemindeki “hal vakaları” ile 19. yüzyıldaki tahttan indirme süreçleri hakkında bilgi için bkz. Burak Onaran, *Padişahı Devirmek, Osmanlı İslahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867), İletişim Yay.*, İstanbul, 2018, ss. 27-76.

değişmesi gerekliliğini ortaya çıkardı. İmparatorluğun ancak, Müslüman veya Müslüman olmayan tüm toplum kesimlerini içeren bir vatandaşlık anlayışı oluşturması ve yasalar karşısında tüm Osmanlıların eşit hale getirilmesiyle hayatta kalabileceğini düşünen Osmanlı bürokratları, Tanzimat dönemi (1839-1876) olarak bilinen periyotta vatandaşları siyasal sürece dahil eden adımlar atmaya başladılar. Öncelikle yerel yönetim alanında, vergi toplamak ve askere alınacak kişilerin sayısını belirlemek için Osmanlı vatandaşlarının yönetime dahil edildikleri görülmektedir. Bu gelişme, yüzyılın ikinci yarısında halkın ülke yönetimine katılımının sağlanması için büyük bir adım olmuştur³.

Tanzimat döneminde, Osmanlı Devleti'nce açılan modern eğitim veren okullardan mezun olan genç kuşak, Fransızca bilmenin sağladığı avantaj sayesinde, Batı'daki siyasal ve düşünsel gelişmeleri yakından izlemeye ve Avrupa'da tanık oldukları hak ve özgürlükleri kendi ülkelerinde de talep etmeye başladılar. O güne kadar ülke meseleleri ve "siyaset", bir grup Babıâli paşasının kontrolünderken, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasal sürece katılımcı olmak isteyen genç bir kuşak ortaya çıktı. Büyük bir bölümünü Harbiye, Mülkiye ve Tıbbiye gibi okul mezunlarının oluşturduğu bu genç kuşak, "vatan" ve "millet" gibi yeni siyasal kavramlara aidiyet hissediyor, ülke yönetimi konusunda edilgin bir konumda bırakılmalarına karşı çıkıyordu.

Çok sayıda kitap, gazete, dergi ve broşürün yayınlanmaya başladığı Tanzimat döneminde "matbuat", Osmanlı vatandaşları açısından siyasal sürece katılımın yeni kanallarından birisini oluşturdu. Gazetelerde yayınlanan makale ve haberler aracılığıyla hükümetlerin attığı adımlar eleştirildi ve alternatif çözüm yolları önerildi. Basın, özellikle İstanbul'daki genç kuşağın hızlı biçimde politize olmasında büyük rol oynadı. Henüz siyasal partilerin oluşmadığı bu süreçte "Genç Osmanlılar" olarak bilinen bir grup aydın, Sultan Abdülaziz (1861-1876) yönetimine muhalefet ederek "meşrutî" rejim talep etmeye başladılar. Onlar "keyfi" yönetimin son bulması ve kanun egemenliğinin sağlanması halinde, ülkedeki birçok sorunun çözümlenebileceğine inanıyor, bu açıdan anayasa ilanına büyük önem veriyorlardı. Mithat Paşa, Ziya Paşa, Namık Kemal, Şinasi ve Ali Suavi gibi isimlerden oluşan Genç Osmanlılar, bu konuda Sultan Abdülaziz'i ikna etmeye çalıştılar, fakat bu girişimlerinden sonuç alamadılar⁴.

1875 yılında Balkanlarda çıkan isyanın yanı sıra Osmanlı Hükümeti'nin borçlarını ödemeyeceğini ilan etmesi, Genç Osmanlılara "meşrutî" rejime karşı çıkan sultanı "devirme" fırsatı verdi. Modern Türkiye tarihinin ilk askeri darbesi olarak değerlendirilebilecek olan Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, 30 Mayıs 1876'da gerçekleşti. Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa ile Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Adliye Nazırı Mithat Paşa'nın önderlik ettiği darbeci grup, sultanın bulunduğu Dolmabahçe Sarayı'nın denizden abluka altına alınmasını sağlarken

3 İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yay., İstanbul, 1985.

4 Şerif Mardin, "Yeni Osmanlılar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, VI, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss. 1698-1701.

saraya da askeri birlikler sevk etti. Gece yarısı şeyhülislamdan alınan fetva ile tahttan indirilen Abdülaziz, darbe sonrasında Topkapı Sarayı’na götürülürken yerine yeğeni V. Murat tahta çıkarıldı⁵.

1876’da yaşanan bu askeri darbe, sivil ve asker bir grup bürokratin organizasyonu sonucunda gerçekleşirken bu vakada İstanbul halkının herhangi bir etki veya katkısı söz konusu olmamıştır. Osmanlı vatandaşları, tahttaki değişimi ertesi gün haber almış, yeni sultana biat etmişlerdir. Fakat Sultan V. Murat’ın yaşadığı sağlık sorunları, hükümdarlığının uzun ömürlü olmasını engellediği için kısa bir süre sonra yerine kardeşi II. Abdülhamit padişah olmuştur. Buna karşın II. Abdülhamit’in (1876-1909) padişahlığı döneminde hapis hayatı yaşamakta olan devrik Sultan Murat’ı yeniden tahta çıkarmayı amaçlayan bazı girişimler yaşanmıştır. V. Murat’ı tahta çıkarmayı amaçlayan bu hareketlerin en önemlisi, ünlü yazar Ali Suavi’nin önderlik ettiği “Çırağan Baskını”dır. 20 Mayıs 1878’de gerçekleşen bu olayda Ali Suavi, yanına topladığı birkaç yüz kişiyle birlikte Çırağan Sarayı’nda hapis bulunan ve sağlığına kavuştuğu düşünülen V. Murat’ı kaçırmaya onu yeniden tahta çıkarmaya çalışmıştır. Fakat bu girişimi önceden haber alan II. Abdülhamit yönetimi, baskını etkisiz kılmış ve “sarıklı ihtilalci” Ali Suavi de baskın sırasında hayatını kaybetmiştir⁶.

Osmanlı Devleti’nin son yıllarında yaşanan bu darbe vakalarının, sivil veya asker bir grup bürokratin katılımıyla, halkın desteği olmaksızın gerçekleştiği, seçimle gelmiş olmasa da mevcut padişahu tahttan indirmekle yetindiği görülmektedir. Ancak, II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) yaşanan darbe girişimlerinde ise önceliklerden farklı olarak, seçilmiş ve meşru iktidarlar hedef alınmış, seçimle gelen iktidarlar silah zoruyla değiştirilmeye çalışılmıştır.

23 Temmuz 1908’de II. Abdülhamit’in meşruti rejimi yeniden ilan etmek zorunda kalmasıyla başlayan II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı vatandaşlarının hızla siyasallaştığı, “sivil toplum”un kendisini ifade edebilecek yeni olanaklara kavuştuğu bir süreci ifade etmektedir. Türkiye tarihindeki ilk çok partili rejimin yaşandığı bu yıllarda Osmanlı vatandaşları, yoğun bir basın-yayın faaliyetine girişmiş, farklı amaçlar güden çok sayıda cemiyet kurmuş, sorunlarının çözümü için gösteri ve yürüyüş yapma hakkını deneyimlemeye başlamıştı. 1908 yılının ekim ve kasım aylarında gerçekleşen genel seçimlerde ise ülkeyi dört yıl yönetme hakkına kavuşacak olan siyasal partilere oy vermişlerdi. Artık, Osmanlı tarihinde yeni bir dönem başlamış ve ülke halkın seçtiği temsilciler aracılığıyla yönetilir olmuştu⁷.

II. Abdülhamit’i meşruti rejimi yeniden ilan etmeye zorlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu itibarla 1908 seçimlerinden zaferle çıktı. İttihatçılar, 1909 Şubat’ında Hüseyin Hilmi Paşa’nın Sadrazam olmasını sağlayarak ülke

5 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul, 1996, s. 80.

6 Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yay., İstanbul, 1994, s. 382.

7 Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet’in İlanı*, Arba Yay., İstanbul, 1996.

yönetiminde söz sahibi hale geldiler. Fakat muhalif gruplarla seçim sürecinde yaşadıkları gerginlik, başkent İstanbul'da onlara yönelik bir isyan ve darbe girişiminin yaşanmasına zemin hazırladı. Rumi takvimle 31 Mart 1325 günü (13 Nisan 1909) başkentteki bir grup asker, meşruti rejime son verilmesi çağrısı yaparak mevcut hükümete karşı isyan bayrağını açtılar. İsyancılar Sultanahmet meydanında toplanarak taraftar toplamak istediler. Ertesi gün Meclis-i Mebusan'a giderek İttihatçı milletvekillerini öldürmeye yeltenen grup, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'yı istifaya zorladılar. Yaklaşık on gün boyunca İstanbul'un kontrolünü eline geçiren isyancılar, meşru hükümeti devirmeyi başarsa da bu durum uzun sürmedi. Başkentteki meşrutiyet karşıtı olayı haber alan Makedonya'daki İttihatçı subaylar, "Hareket Ordusu" adı verilen bir birlik oluşturarak İstanbul'a doğru yürüyüşe geçtiler. 23 Nisan 1909'da İstanbul'a giren Hareket Ordusu, ayaklanmayı bastırıldığı gibi istifa etmek zorunda kalmış olan Hüseyin Hilmi Paşa'yı yeniden sadaret makamına getirdi. 31 Mart ayaklanmasına destek verdiği düşünülen Sultan II. Abdülhamit de tahttan indirildi ve yerine kardeşi V. Mehmet Reşat (1909-1918) tahta çıkarıldı⁸.

31 Mart olayına karşı Osmanlı toplumunun gösterdiği tepkilere bakılacak olursa, bunların hem darbe lehinde hem de aleyhinde olmak üzere ikiye ayrıldığı söylenebilir. Darbeye destek veren kesimin İttihatçıların yönetim anlayışından ve dine bakışlarından rahatsızlık duydukları, kişisel veya mesleki sorunlar nedeniyle de 31 Mart olayına katıldıkları görülmektedir. İttihatçı yönetime ve dolayısıyla da seçilmiş iktidara destek olan halk kesimleri ise daha çok İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarından veya cemiyetin politikalarını onaylayanlardan ibaretti. İttihatçıların ülke çapına yayılmış teşkilatlarındaki siyasal bilinç düzeyleri yüksek olan mensupları, iletişim ve haberleşme olanaklarını kullanarak darbeye karşı eyleme geçtiler. Nitekim 31 Mart olayının sürdüğü günlerde padişaha, sadrazama ve Meclis'e protesto telgrafları çekerek meşruti rejimi savunanların büyük bir bölümünü İttihatçılar oluşturuyordu⁹. Sonuç olarak 31 Mart olayı büyük oranda ordu birliklerinin, kısmen de Osmanlı vatandaşlarının karşı çıkışıyla bastırılabilirdi.

31 Mart olayının yaşanmasından sonra Osmanlı ordusunda görev yapan subayların siyasetle ilgilenmelerini önlemek için bazı adımlar atılmış olsa da bunlar yeterli olmamış, Balkan Savaşı'na giden süreçte ordu içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlısı askerlerle Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlıları arasında ikilik ortaya çıkmıştı. 1912 Ekim'inde başlayan Balkan Savaşı'nın Osmanlılar açısından yenilgiyle sonuçlanmasında ordu içindeki bu hizipleşmenin de büyük rolü olmuştu. Osmanlıların yenilgiye uğradığı ve ateşkes görüşmelerinin sürdüğü günlerde, Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlısı hükümetin kararlarından hoşnut olmayan İttihatçılar, II. Meşrutiyet dönemindeki bir diğer darbe olan ünlü "Babıâli Baskını" nı düzenlemeye karar verdiler.

8 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, İletişim Yay., İstanbul, 2012, ss. 582-583.

9 Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, İmge Yay., Ankara, 1994, s. 102.

İktidarda bulunan Kâmil Paşa Hükümeti’nin ateşkes görüşmelerinde Balkan devletlerine, Edirne de dahil olmak üzere, Osmanlı Devleti açısından son derece önemli olan toprakları vermeye razı olduğunu düşünen İttihatçılar, bu duruma engel olmak için bir darbe planladılar. 23 Ocak 1913’te Enver Bey’in de dahil bulunduğu İttihatçılar, kalabalık bir grupla hükümet binasını (Babıâli) bastılar. Sadrazam Kâmil Paşa’nın kafasına silah dayayarak ondan istifa etmesini isteyen İttihatçılar, kendilerine tepki gösteren Harbiye Nazırı Nazım Paşa’yı da o sırada öldürdüler. Daha sonra Sultan Mehmet Reşat’a bir heyet gönderen İttihatçılar, sadaret makamına Mahmut Şevket Paşa’nın atanmasını sağladılar¹⁰. İttihatçı Hükümet, ateşkes görüşmelerini terk ederek tekrar savaşa katılsa da darbeden umulan yarar sağlanamadı ve Osmanlı Devleti neredeyse tüm Balkan topraklarını yitirdi.

Babıâli Baskını sırasında da Osmanlı vatandaşları yaşananları izlemekle yetindiler ve darbeye karşı bir tavır sergileyemediler. Ancak Osmanlı tarihi açısından dönüm noktalarından birisini oluşturan bu darbe sonrasında İttihatçılar, I. Dünya Savaşı’nın sonuna değin beş buçuk yıl sürecek olan tek parti diktatörlüğünü kurdular. Bu süreçte muhalif sesler bastırılırken İttihatçı yönetim, Osmanlı Devleti’nin sonunu getirecek olan Dünya Savaşı’na girme kararını aldı.

Genel olarak Osmanlı son dönemindeki darbe girişimlerine ve bunlara ilişkin halkın tutumuna bakılacak olursa, halkın iktidarın şiddet yoluyla değiştirilmesini izlemekle yetindiği, darbe girişimlerine karşı örgütlü bir tepki gösteremediği görülecektir. Bu durumun, Osmanlı ülkesindeki okur-yazar oranının düşüklüğü, siyasal bilinç düzeyinin yetersiz oluşu, siyasetin “devlet büyükleri”nin bir işi olduğuna ilişkin hatalı düşüncenin toplumda egemen olması ve örgütlü bir toplum yapısının bulunmamasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Nitekim bu özelliklerin önemli bir bölümü, Cumhuriyet’e miras kalacak, Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasal yaşamına darbeler sekte vurmaya devam edecektir.

2. Cumhuriyet Türkiye’sinde Darbeler ve Toplum

Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde Kurtuluş Savaşı’nın kazanılması ve sonrasında Lozan Antlaşması’nın 24 Temmuz 1923’te imzalanmasından sonra, Anadolu’da yeni bir Türk devleti kurulmuştur. 1921 ve 1924 yıllarında kabul edilen anayasalarda yer aldığı gibi Türkiye Cumhuriyeti’nde “*Hâkimiyet bilakaydüşart milletindî*”¹¹. Yeni devlette egemenlik, Osmanlı sülalesinden alınarak millete verildiği ve ülkenin geleceğine temsilcileri aracılığıyla milletin yön vermesi ilkesi benimsendiği için iktidarın gerçek sahibi artık halk olmuştur.

10 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999, ss. 195-196.

11 *Türk Anayasa Metinleri*, (Haz. Suna Kili - A. Şeref Gözübüyük), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2000, s. 91, 111.

Bu nedenle Cumhuriyet döneminde gerçekleşen askeri darbelerin hedefi ve mağduru, yalnızca siyasetçiler olmamış, Türk halkının iradesine de darbe vurulmuştur.

Atatürk döneminde halk egemenliği ilkesini yerleştirmek için köklü adımlar atılırken sınıfsal, cinsel veya bölgesel eşitsizlikleri ortadan kaldırmak için de hukuksal ve ekonomik önlemler alınmıştır. Buna karşın 1924 ve 1930 yıllarında yaşama geçirilmeye çalışılan çok partili rejim denemelerinden istenen sonuçların alınamaması, "halk egemenliği"nin Türkiye'de tam olarak yerleşmesini geciktirmiştir. 1930'lu yıllardan itibaren Türk kadınına seçme ve seçilme haklarının verilmesi, nüfusça "cumhur"un diğer yarısını oluşturan ve o güne kadar siyasal sürecin dışında bırakılan kadınların ülke yönetimine iştirak etmesini sağlamıştır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de yeniden çok partili yaşama geçilirken 14 Mayıs 1950'deki seçimleri Demokrat Parti'nin kazanması, ülkede demokratik bir yönetimin kurulabilmesi için büyük bir dönüm noktasıydı. Yirmi yedi yıllık Cumhuriyet Halk Partisi iktidarına son veren Demokrat Parti'nin iş başına geçmesi, bir muhalefet partisinin barışçıl yollardan iktidara gelmesinin ötesinde anlamlar ifade ediyordu. Bu gelişme aynı zamanda o güne kadar ülke yönetiminde yeterince temsil edilmediği düşünülen toprak zenginleri ile esnaf ve ticaret kesiminin, sivil ve askeri bürokrasinin yerini alması anlamına geliyordu. Nitekim Demokrat Parti'nin seçmen tabanını büyük oranda adı geçen gruplar oluşturacak ve partinin izleyeceği siyasete yön verecekti. Hollandalı tarihçi Zürcher'in sözleriyle "Türkiye seçkinlerinin hayli farklı bir kesiminin iktidara gelmiş olduğu" görülmekteydi¹².

Demokrat Parti'nin on yıllık yönetimi süresince izlediği siyaset, ülke içinde bazı hoşnutsuzluklar da yaratmıştı. Özellikle sivil ve askeri bürokrasinin bazı kesimleri ile sanayi burjuvazisinin, izlenen ekonomik politikalarından ve otoriter bir rejime doğru yönelişten rahatsızlık duyduklarına dair belirtiler ortaya çıkmaya başlamıştı¹³. Ayrıca, parti yönetimindeki gittikçe artan otoriter eğilimler, Demokrat Parti'nin kendi içinde de muhalif grupların şekillenmesine neden oldu¹⁴. 1957'deki "9 Subay" olayı, Demokrat Parti iktidarına karşı ordu içindeki cuntacı yapıyı gün yüzüne çıkarmış¹⁵, ancak soruşturmanın derinleştirilememesi, bu gayr-i meşru hareketin tümüyle etkisiz hale getirilmesini engellemişti.

27 Mayıs 1960'da gerçekleşen darbe, Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihindeki ilk darbe olmasının yanı sıra yol açtığı insani dramlar nedeniyle

12 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul, 2019, s. 257.

13 Güven Gürkan Öztan, "Demokrasi Kaybı: Karşılaştırmalı Perspektiften Türkiye'de Askeri Müdahaleler", *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*, (Haz. Mehmet Ö. Alkan), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2017, s. 110.

14 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yay., İstanbul, 1996, s. 333.

15 William Hale, *1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, Hil Yay., İstanbul, 1994, s. 97.

de kötü izler bırakmıştır. Türk halkı, başkent Ankara’da gerçekleşen darbeyi, radyodan yapılan duyuru sayesinde öğrenmişti. Darbe, Demokrat Parti’nin seçmen tabanında ve partililer arasında büyük bir şok etkisi yaratmıştı. Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile birçok milletvekilinin, sonrasında ise Başbakan Adnan Menderes’in tutuklanmaları, darbenin potansiyel sonuçlarına ilişkin kötü işaretler veriyordu. Buna karşın bireysel bazı protesto hareketleri dışında, halk kesimlerden Ankara’da gerçekleşen darbeyi etkisiz hale getirmek için örgütlü bir karşı koyma gelmedi. Hatta tam tersine, darbenin ertesi günü sokağa çıkan bazı vatandaşların darbeciler lehinde slogan attıkları ve darbeye destek verdikleri görülüyordu¹⁶.

1960 darbesi, Osmanlı’dan miras kalan “darbeci geleneği” yeniden hortlatırken Türkiye’de demokratik ve çoğulcu bir siyasal kültürün oluşturulamadığını, siyasal arenada boy gösteren siyasetçilerin asgari prensiplerde dahi uzlaşmadığını ortaya çıkarmıştı. 1960’ta gerçekleşen darbe ile ordunun siyasal yaşama müdahalesi son bulmamış, hatta 1961 Anayasası ile sivil ve asker üyelerin birlikte görev yaptığı Milli Güvenlik Kurulu’nun kurulması, silahlı kuvvetlerin sivil siyasete müdahalesini meşru hale getirmişti. Ordunun politize olduğu 1960’lı yıllarda Albay Talat Aydemir’in darbe girişimleri sivil yönetimlerce etkisiz hale getirilse de askeri müdahalelerin önü alınamamıştı¹⁷. Hatta o yıllarda dünya genelinde de yaşanan darbeler, askeri müdahalelerin “vaka-yı adiyе”den görülmesine dahi neden olmuştu. Halkın siyasal tercihlerini küçümseyen ve “sandık”tan çıkmadan da iktidara gelmeyi haklı gören siyasal anlayışların rağbet bulduğu 1960’lı yıllar, bir başka askeri müdahaleye zemin hazırlamıştı.

1960’lı yıllarda Türk siyaseti yeni simalarla tanıştı. Demokrat Parti’nin yerine kurulan Adalet Partisi’nin 1964 yılında genel başkanı seçilen Süleyman Demirel, ertesi yıl girdiği seçimlerde büyük bir başarı elde ederek partisini tek başına iktidara taşıdı. 1969 yılındaki seçimlerde de aynı başarıyı gösteren Süleyman Demirel, bu başarısına rağmen ünlü 12 Mart “muhtıra”sının muhatabı oldu. Dönemin Genelkurmay Başkanı ile kuvvet komutanları yayınlamış oldukları bir bildiriyle, halkın oylarıyla seçilmiş meşru hükümete 12 Mart 1971 günü muhtıra verdiler. Muhtıra, silahlı kuvvetler tarafından talep edilen bazı adımların atılmaması halinde hükümetin “devrileceği” tehdidini savuruyordu¹⁸.

12 Mart muhtırası sonrasında Başbakan Süleyman Demirel’in istifa etmesi ve görünüşte “sivil” olmasına rağmen gerçekte askerlerin kontrolünde hükümetlerin kurulması, Türkiye’de anti-demokratik bir siyasal iklimin oluşmasına yol açtı. Bu süreçte bazı siyasal partiler kapatılırken çok sayıda

16 “Ankara’da Halk Ordu Lehinde Büyük Tezahürat Yaptı”, *Cumhuriyet*, 29 Mayıs 1960.

17 Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs - 12 Mart*, İletişim Yay., İstanbul, 1994, s. 117.

18 “Ordu, Şartları Uygulanmazsa Yönetime El Koymaya Kararlı Olduğunu Bildirdi”, *Cumhuriyet*, 13 Mart 1971.

insan işkence ve kötü muameleye maruz kaldı¹⁹. 12 Mart olayı aynı zamanda, 27 Mayıs müdahalesiyle başlamış olan silahlı kuvvetlerin siyasete müdahalesinin sürdüğünü de kanıtlıyordu. Tüm bunlara rağmen halk kesimlerinden, askeri müdahaleye karşı bir tutum gösterilemedi. Fakat silahlı kuvvetlerin sivil yönetime müdahalesine karşı koyan bazı bireysel tavır alışlar görülmüştür. Örneğin Cumhuriyet Halk Partisi yönetiminin silahlı kuvvetlerin arka çıktığı Nihat Erim Hükümeti'ne destek vermesini eleştiren Bülent Ecevit partisindeki genel sekreterlik görevinden istifa etmişti²⁰.

1970'li yıllarda Türkiye'deki siyasal yelpazenin dağınık görüntüsü, siyasetçilerin ve parti mensuplarının birbirlerine karşı düşmanca tavırları, giderek çoğalan terör olayları ve faili meçhul cinayetler, Türkiye'yi yeni bir askeri darbeye doğru sürüklemiştir. 12 Eylül 1980'de gerçekleşen askeri darbe, önekilere göre daha kanlı olmuş ve uzun vadeli sonuçlar doğurmuştur. Darbenin sonrasında bütün siyasi partiler kapatılırken dönemin parti liderleri tutuklanmış ve kendilerine siyaset yasağı getirilmiştir. Ayrıca bu süreçte çok sayıda kişi vatandaşlıktan çıkarılmış veya çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Yol açtığı insani dramların yanı sıra darbenin demokratik parlamenter sisteme de onarılmaz hasarları olmuştur. 1983 yılındaki genel seçimlere kadar ülke, askeri bir yönetim tarafından idare edilirken temel hak ve özgürlükler kısıtlanmıştır. Öyle ki askeri yönetimin hazırladığı 1982 anayasası halkoylamasına sunulduğunda anayasaya yönelik "hayır" oyunun propagandasının yapılması dahi mümkün olmamıştır²¹.

Yoğun bir baskı ortamında ve şiddet kullanımının sıradanlaştığı günlerde, Türk halkı 12 Eylül darbecilerine direnememiştir. Halk kesimlerini örgütleyecek, iletişim ve ulaşımı sağlayabilecek, "partiler üstü" sivil bir örgütlenmenin mevcut olmayışı, Türkiye'deki darbelerin başarıya (!) ulaşmasındaki en büyük etkenlerden birisi olmuştur. Darbecilerin siyasetçilere getirdiği yasaklar, birçok siyasal partinin kapatılması, temel hak ve özgürlüklerin kullanımına ilişkin getirilen kısıtlamalar, Türk demokrasisine büyük bir darbe vurmuş, "halk egemenliği"nin yerine silahlı kuvvetlerin komuta kademesinin egemenliğinden söz edilir olmuştur.

1980'li yılların ikinci yarısından itibaren 12 Eylül darbesinin olumsuz etkileri silinmeye çalışıldıysa da darbenin kalıcı etkilerini tümüyle ortadan kaldırmak mümkün olmamıştır. Ancak 12 Eylül darbesinin Türkiye'deki tüm siyasal grupları hedef alarak otoriter bir siyasal atmosfer oluşturması, o güne değin birçok konuda uzlaşmayan siyasal grupları askeri müdahalelere karşı olma konusunda ortak bir tavır almaya yöneltmiştir. Özellikle 1990'lı yıllardan

19 İsmet Akça, "12 Mart Askeri Müdahalesi: İthal İkameci Kapitalizm, Sınıf Dinamikleri ve Bürokratik-Otoriterizm", *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*, (Haz. Mehmet Ö. Alkan), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2017, ss. 262-265.

20 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945 - 1980)*, Hil Yay., İstanbul, 1996, ss. 304-305.

21 Erik Jan Zürcher, *a.g.e.*, ss. 319-322.

itibaren aydınlar arasında ve kamuoyunda, askeri müdahalelere karşı bir duyarlılık oluşturulmaya çalışılmış, demokratik rejimin yaşatılabilmesi için yeni bir siyasal kültürün yaratılması gerektiği vurgulanmıştır. Buna karşın, 28 Şubat 1997 tarihinde yaşanan “post-modern” darbe²², halkın oylarıyla iktidara gelmiş hükümetin tehditle alaşağı edilmesinin bir diğer örneğini oluştururken Türkiye’deki darbeler döneminin kapanmadığını da kanıtlamıştır. 28 Şubat sürecinde yaşananlar, üniversite öğrencileri ile toplumun bazı kesimlerinin rencide edilmesine neden olurken, toplumsal birliği zedelemiştir.

2000’li yılların başında Türkiye’de yaşanan ekonomik kriz ve halkın mevcut siyasal partilere olan güvenini yitirmesi, 2002 yılında gerçekleşen seçimlerde Adalet ve Kalkınma Partisi’nin zaferinin yolunu açmıştı. Türkiye’nin yakın tarihindeki darbelerin kötü iz ve anılarının sürdüğü o günlerde, alınan önlemlerle silahlı kuvvetlerin siyasal yaşama müdahalesinin meşruiyet kaynakları ortadan kaldırılmaya çalışıldı. Buna karşın mevcut iktidara karşı da silahlı kuvvetler bünyesinde bazı hizipleşmelerin ortaya çıktığı anlaşılmaktaydı. Özellikle 2007 yılında gerçekleşen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, bu durumun kamuoyuna yansdığına da tanık olundu. Sivil yönetimin bu konuda gösterdiği tavır, ordu içindeki bu grupların geri adım atmasını sağlamıştır²³.

Son olarak da 15 Temmuz 2016 tarihinde yaşanan askeri darbe girişimi, o güne kadar gerçekleşen veya akim kalan darbe girişimlerinden tümüyle farklı bir niteliğe sahipti. Uzun yıllar boyunca bürokraside ve silahlı kuvvetlerde örgütlenmiş, amaçları ve yöntemleri şeffaf olmayan bir örgüt, 15 Temmuz akşamı devlet kurumunu ele geçirme teşebbüsünde bulundu. Halkın temsilcilerinin görev yaptığı TBMM’nin bombalanması, devlet kurumlarına ve siyasetçilere yönelik saldırı girişimleri, “halka rağmen” iktidara gelmeye çalışan darbeci gruba karşı ülke çapında büyük bir infial yarattı. Vatandaşların bu darbe girişimini akim bırakmak için sokaklara akın etmesi, siyasetçilerin ve medyanın demokratik rejime sahip çıkan açıklamaları, ilk defa bir askeri darbe girişimine karşı tüm toplum kesimlerinin dayanışma içinde olması sonucunu doğurdu ve darbe girişimi bastırıldı. 15 Temmuz sonrasında günlerce süren gösteri ve yürüyüşler, halkın demokratik rejime sahip çıkması, uzun yılların bir birikimi olarak Türk demokrasi tarihindeki yerini aldı.

Sonuç

Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne miras kalan, silahlı kuvvetlerin siyasal yaşama müdahale geleneği, yakın döneme kadar kamuoyundan bilinçli ve örgütlü bir tepki gelmediği için, Türk siyasetinde normal karşılanabilir bir durumdu. Fakat özellikle 1990’lardan bu yana sivil

22 Bernard Lewis, “Türkiye’de Demokrasi”, *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, s. 26.

23 Erik Jan Zürcher, *a.g.e.*, ss. 375-379.

toplum alanındaki canlanma ve örgütlenmeye bağlı olarak, askeri darbelere karşı Türk kamuoyunda büyük bir duyarlılık oluşmuş, o güne kadar birçok konuda ayrı düşen siyasal grupların sivil yönetime müdahaleler karşısında ortak tepkiler verdikleri görülmüştür. En son 15 Temmuz 2016 gecesi yaşanan darbe teşebbüsü, yurttaşların, siyasetçilerin ve medyanın iş birliği sayesinde önlenebilmiştir. Özgür ve canlı bir sivil toplumun varlığının Türk demokrasisi için taşıdığı önem 15 Temmuz gecesi bir kez daha kanıtlanırken Türk halkı, uzun yıllar süren bir mücadelenin sonunda elde edilen “halk egemenliği”nin bir grup veya zümreye terk edilmesini onaylamadığını ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

I. Süreli Yayınlar

Cumhuriyet

II. Kitaplar

AHMAD, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945 – 1980)*, Hil Yay., İstanbul, 1996.

AKŞİN, Sina, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, İmge Yay., Ankara, 1994.

ÇELİK, Hüseyin, *Ali Suavî ve Dönemi*, İletişim Yay., İstanbul, 1994.

GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, İletişim Yay., İstanbul, 2012.

HALE, William, *1789’den Günümüze Türkiye’de Ordu ve Siyaset*, Hil Yay., İstanbul, 1994.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999.

KARPAT, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yay., İstanbul, 1996.

KAYALI, Kurtuluş, *Ordu ve Siyaset 27 Mayıs – 12 Mart*, İletişim Yay., İstanbul, 1994.

MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul, 1996.

ONARAN, Burak, *Padişahı Devirmek, Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*, İletişim Yay., İstanbul, 2018.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yay., İstanbul, 1985.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Hürriyet’in İlanı*, Arba Yay., İstanbul, 1996.

Türk Anayasa Metinleri, (Haz. Suna Kili – A. Şeref Gözübüyük), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2000.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul, 2019.

III. Makaleler

- AKÇA, İsmet, "12 Mart Askeri Müdahalesi: İthal İkameci Kapitalizm, Sınıf Dinamikleri ve Bürokratik-Otoriterizm", *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*, (Haz. Mehmet Ö. Alkan), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2017, ss. 248-268.
- LEWIS, Bernard, "Türkiye'de Demokrasi", *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, ss. 9-32.
- MARDİN, Şerif, "Yeni Osmanlılar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, VI, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss. 1698-1701.
- ÖZTAN, Güven Gürkan, "Demokrasi Kaybı: Karşılaştırmalı Perspektiften Türkiye'de Askeri Müdahaleler", *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler*, (Haz. Mehmet Ö. Alkan), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2017, ss. 101-124.